

Berenika Szymanski-Düll

Ludwig-Maximilians-Universität (DE)

Migracje teatru poprzez rozbiorową przeszłość – narracje biograficzne, sieci kulturowe i splątane historie

Wprowadzenie

17 marca 2022 roku na okładce magazynu *Wprost* pojawił się obraz Pawła Kuczyńskiego. Przedstawia kobietę w ciąży, która mimo wiatru, zimna i deszczu idzie, trzymając dziecko za rękę. Dokąd zmierzają? Do przedszkola? Do szkoły? Na zakupy? To, co na pierwszy rzut oka wydaje się zwykłą, codzienną czynnością, przy bliższym przyjrzeniu odsłania inną formę mobilności, bardziej egzystencjalną. Na plecach kobieta niesie plecak – to jej cały dobytek, jej dom, wyrwany z ziemi wraz z korzeniami. Ona i dziecko nie są sami, w tle obrazu widzimy inne postaci idące w tym samym kierunku, dźwigające plecaki. Obraz Kuczyńskiego powstał w odpowiedzi na atak Rosji na Ukrainę wiosną 2022 roku. W wyniku tej

napaści tysiące osób uciekło przed wojną, by ratować życie. Wyemigrowało. Na dworcach kolejowych wielu europejskich miast widzieliśmy ludzi w rozpaczliwej sytuacji; ludzi, którzy musieli w pośpiechu zmieścić cały swój dobytek w jednej walizce lub plecaku. Media pokazywały dramatyczne obrazy: łzy, pożegnania. Kobiety przytulały mężów po raz ostatni, zanim wsiadły do pociągu, dzieci całowały ojców, niepewne, czy kiedykolwiek znowu się spotkają.

Przypadek Ukrainy w kontekście migracji nie jest wyjątkiem. Na całym świecie ludzie się przemieszczają – z powodu wojen, biedy, prześladowań politycznych czy religijnych, katastrof ekologicznych lub w poszukiwaniu pracy. Niemal codziennie w mediach słyszymy dyskusje o imigracji, uchodźstwie lub o problemach z integracją. Widzimy ludzi, którzy w strachu czekają na statkach lub łodziach, widzimy tych, którzy koczują przy granicach lub biegną przez las – z nadzieją na schronienie, bezpieczeństwo, godne życie. Te obrazy ukazują aktualność zjawiska migracji i jednocześnie przywołują wspomnienia. Wspomnienia naszych własnych doświadczeń; wspomnienia, które są częścią historii naszych rodzin lub które przechowuje pamięć kulturowa krajów, w których się urodziliśmy lub w których żyjemy. Migracja jest bowiem zjawiskiem wszechobecnym, kształtuje nasze życie, nasze społeczeństwa i naszą historię. To, jak żyjemy i kim jesteśmy, jest wynikiem migracji, lub inaczej: migracje są immanentną cechą wszelkich społeczeństw, przenikają ich egzystencję, a tym samym ich dzieje. Migracje to różnorodne przekraczania granic i poszukiwania nowych przestrzeni życiowych; historie nadziei i rozczarowań, szczęścia i rozpacz, historie nie tylko negocjacji i wykorzystywania, ale także splątań i powiązań.

Procesy migracyjne odegrały kluczową rolę w kształtowaniu polskiej kultury i tożsamości narodowej. W okresie rozbiorów, od końca XVIII wieku do początku XX wieku, rozwinęło się ważne zjawisko emigracji politycznej, którego najbardziej wyrazistą fazą była Wielka Emigracja. Wówczas tysiące Polaków – działacze politycznych, artystów, literatów – zostało zmuszonych do opuszczenia ojczyzny. Część z nich udała się do Wielkiej Brytanii, Szwajcarii czy Belgii, inni osiedlili się w Turcji, Włoszech lub za Oceanem. Najwięcej uchodźców znalazło jednak schronienie we Francji, a Paryż stał się symbolicznym centrum polskiej niepodległości oraz miejscem działalności politycznej i artystycznej. Warto uświadomić sobie, że to właśnie na emigracji powstały zarówno jedno z najważniejszych dzieł polskiej literatury tego okresu, jak i metafora ukrzyżowanego narodu polskiego, która do dziś jest tak często przywoływana w momentach kryzysu. Od połowy XIX wieku polska emigracja zaczęła przeobrażać się z migracji politycznej w ekonomiczną. W latach 1880–1914 około 3,6 miliona mieszkańców byłych terenów polskich opuściło kraj. Popularnymi kierunkami stały się Stany Zjednoczone, a także

Niemcy (zwłaszcza Zagłębie Ruhry), Brazylia i Argentyna¹. W wyniku rozbiorów Polski region, który już wcześniej był wielokulturowy i wielowyznaniowy, stał się także miejscem imigracji, zwłaszcza dla ludności z państw zaborczych. Obywatele pruscy, rosyjscy i austriaccy osiedlali się na dawnych polskich ziemiach, co prowadziło do licznych spotkań międzykulturowych, sprzyjało powstawaniu stref kontaktu (*contact zones*²), generując równoczesne używanie i mieszanie języków. W tym czasie nasiliły się także migracje między zaborami, bo granice zaborczych mocarstw – mimo kontroli – pozwalały na zdumiewającą mobilność indywidualną i zbiorową. Z dzisiejszej perspektywy zjawiska te ilustrują tezę o splątanej historii Polski. Świadczy o tym architektura i historia takich miast jak Gdańsk, Łódź lub Wrocław, gdzie współistniało wiele narodowości i kultur.

Wśród licznych emigrantów i imigrantów tego okresu byli również twórcy teatru. Chociaż zagadnienie migracji od dawna jest przedmiotem zainteresowania literaturoznawców, a historycy i socjologowie przebadali pod tym kątem różne grupy zawodowe, to w badaniach teatrologicznych zjawisko migracji w długim XIX wieku nadal pozostaje niewystarczająco rozpoznane. Połączone z tym jest spostrzeżenie, że to właśnie mobilni twórcy często prześlizgiwali się przez szczeliny narodowych historiografii teatru. O ile nazwiska takie jak Adam Mickiewicz czy Helena Modrzejewska są głęboko zakorzenione w polskiej pamięci kulturowej, o tyle biografie innych twórców-migrantów są znane tylko w wąskim kręgu specjalistów lub zostały całkowicie zapomniane. Badania teatralne wciąż koncentrują się głównie na (arcy)dziełach, przez co w centrum uwagi pozostają inscenizacje i dramaty, a biografie twórców – zwłaszcza tych kosmopolitycznych, mobilnych, o nieustalonej tożsamości narodowej – często schodzą na dalszy plan lub są rozważane tylko w kontekście interpretacji wytworów artystycznych³. Nie jest to zaskakujące, ponieważ odkrywanie transnarodowych życiorysów bywa zadaniem żmudnym – wymaga kwerendy w archiwach z różnych krajów i kontynentów, znajomości wielu języków oraz uwzględnia skomplikowanej historii XIX wieku, pełnej licznych zmian terytorialnych. Czy Bogumił Dawison, który urodził się 15 maja 1818 w Warszawie i odniósł wielkie sukcesy na niemieckojęzycznych scenach, jest Polakiem, Niemcem czy Niemco-Polakiem? Czy Heinrich Conried, urodzony 3 września 1855 w dzisiejszym Bielsku-Białej,

¹ Zob. Cecylia Leszczyńska, „Polish Emigration Abroad: Regional Structure and Streams of Emigration in the Years 1870–1914 and 1918–1939”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 41 (2019): 181, <https://doi.org/10.18276/pdp.2019.41-07>.

² Mary Louise Pratt, „Arts of the Contact Zone”, *Profession* (1991): 33–40.

³ Zob. Berenika Szymanski-Düll, „Transnationale Theatergeschichte(n): Der biographische Ansatz”, in *Methoden der Theaterwissenschaft*, ed. Christopher Balme and Berenika Szymanski-Düll (Tübingen: Narr Francke Attempto, 2020), 81–97.

to Polak, Austriak czy może Amerykanin? Przecież przez długi czas pracował jako dyrektor teatrów w Nowym Jorku, uzyskał nawet amerykańskie obywatelstwo. Ale czy takie pytania nie są, koniec końców, redundantne? Analiza transnarodowych biografii otwiera nam drzwi do nowych, istotniejszych dla historii pytań niż te o kwestie przynależności narodowej. Zmusza nas bowiem do skierowania uwagi na inne obszary badawcze, poszerza perspektywę oraz odkrywa mechanizmy i praktyki teatralne, które dotychczas były pomijane lub marginalizowane.

Analizy biografii migrantów nakazują spojrzenie na historię teatru z perspektywy mobilności. Bo choć dzisiaj teatr kojarzony jest głównie z budynkami i stałą sceną, to historia profesjonalnego teatru jest także historią różnorodnych mobilności. Już od starożytności artyści teatralni byli w ruchu, podróżowali z miejsca na miejsce, prezentując swoje sztuki na publicznych placach lub scenach regentów. Nawet powołanie stałych scen nie sprawiło, że teatr zatrzymał się w miejscu; wręcz przeciwnie, wynalezienie i rozwój nowoczesnych środków transportu – przede wszystkim kolei i statków parowych – umożliwiło znaczne rozszerzenie działalności teatralnej. Nie było więc rzadkością, że pod koniec XIX wieku artyści występowali na scenach w Rosji, zachwycali widzów w Indiach czy przekraczali Atlantyk, by występować w Amerykach lub by się tam wręcz osiedlać. Ale czy wszyscy mobilni ludzie teatru to migranci? Studiując ich biografie, można dostrzec różnorodne i czasami zaskakujące formy mobilności. Podczas gdy część artystów była zaangażowana w teatr wędrowny, inni podejmowali gościnne występy, a jeszcze inni wyemigrowali z wyboru lub byli zmuszeni do ucieczki i próbowali kontynuować albo dopiero budować karierę za granicą. Zwłaszcza ta grupa, jak pokazują analizy mobilności, w większości nie emigrowała z kraju A do kraju B, by tam pozostać, lecz kontynuowała mobilne życie. Niektórzy przemieszczali się z miejsca na miejsce, czasem wracali do ojczyzny lub do innych krajów, w których już żyli, albo byli jak nomadzi, w ciągłym ruchu. Inni natomiast podróżowali między ojczyzną a krajem emigracji lub mimo opuszczenia ojczyzny pozostali z nią bardzo związani⁴. Jednocześnie obserwujemy sposób, w jaki teatralni migranci i migrantki naturalnie łączyli społeczeństwa swojego pochodzenia z tymi, które ich przyjmowały, wywołując ważną dynamikę splecia i transferu⁵. Wiek

⁴ Zob. Sidney Tarrow, *Strangers at the Gates: Movements and States in Contentious Politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 185.

⁵ Zob. Berenika Szymanski-Düll, „Vom Reisen, Einreisen und Ausreisen: Zum Mobilitätsverhalten von Theater-migrant*innen im 19. Jahrhundert”, in *Leave, left, left: Migrationsphänomene in den Künsten in aktueller und historischer*, ed. Burcu Dogramaci et al. (Berlin: Neofelis, 2020), 63–77.

xix to bowiem czas, kiedy teatr – mimo procesów *nation building* – stał się właśnie transnarodowym, a nawet globalnym medium, które zyskało charakter masowy⁶. Badania transnarodowych biografii pozwalają opuścić lokalne i narodowe perspektywy; obserwować sieci współpracy tworzące się ponad granicami geograficznym czy kulturalnymi, a także powstawanie artystycznych form hybrydowych, tłumaczeń, wielojęzyczności. Jakie były więc doświadczenia osobiste, a jakie konsekwencje zawodowe i artystyczne opuszczenia kultury własnej i wejścia w kulturę nową? Jak i dlaczego podjęto decyzję o opuszczeniu kraju? W większości przypadków migracje twórców teatru wiązały się z pracą – angaże do różnych teatrów wymagały częstych przeprowadzek, ale były też inne powody, na przykład edukacja, sprawy rodzinne czy prześladowania polityczne lub religijne. Jak pokazują badania biograficzne, migracje twórców teatru rzadko były wynikiem tylko jednego czynnika – miały raczej charakter wieloaspektowy⁷.

Rozważania te podejmuje blok ogłaszany w *Pamiętniku Teatralnym*, a inspiracją dla niego było seminarium zorganizowane w dniach 24–26 listopada 2022 w ramach projektu ERC *T-MIGRANTS*⁸ w Muzeum Miasta Krakowa w Rydlówce w Bronowicach pod Krakowem. Celem tego spotkania było przemyślenie polskiej historii teatru od czasów rozbiorów, ze szczególnym uwzględnieniem od Wielkiej Emigracji aż do 1918 roku, z perspektywy migracji. Seminarium doczekało się kontynuacji w maju 2023 w Instytucie Sztuki PAN w Warszawie, a wyniki obu spotkań wpłynęły na kolejne artykuły niniejszego tomu.

Zapraszamy do zapoznania się z rezultatami naszych badań. Zebrane prace rzucają światło na migracyjne biografie zapomnianych lub mało dziś znanych twórców teatru, rekonstruują transnarodowe sieci, proponują nowe odczytanie dramaturgii z perspektywy migracji i pokazują procesy wymiany oraz splątania kulturowego, które wynikały z migracji i kształtowały historię teatru w okresie rozbiorów. Dorota Jarząbek-Wasył przypomina postać aktora i dyrektora teatru Andrzeja Mielewskiego (1867–1916). Na jego przykładzie śledzi kwestię wielokrotnie złożonej tożsamości, jakiej doświadczano w czasie rozbiorów, gdy Polacy *de facto* byli obywatelami rosyjskimi, pruskimi lub, jak Mielewski,

⁶ Zob. Christopher Balme, „Die Bühne des 19. Jahrhunderts: Zur Entstehung eines Massenmediums”, in *Amusement und Schrecken: Studien zum Drama und Theater des 19. Jahrhunderts*, ed. Franz Norbert Mennemeier and Bernhardt Reitz (Tübingen: Francke, 2006), 11–27.

⁷ Zob. Berenika Szymanski-Düll, „Defining the Theatre Migrant: A Concept Developed Through the Lens of Nineteenth-Century Theatre Practices”, in *European Theatre Migrants in the Age of Empire Personal Experiences, Transnational Trajectories, and Socio-Political Impacts*, ed. Berenika Szymanski-Düll and Lisa Skwirblies, (Cham: Palgrave, 2025), 15–34.

⁸ Projekt finansowany przez European Research Council (ERC) w ramach programu badań i innowacji Unii Europejskiej „Horyzont 2020”, numer umowy 850742). Więcej informacji na stronie projektu: www.t-migrants.com/.

austriackimi, i analizuje tę sytuację w kontekście kariery teatralnej artysty. Karolina Prykowska-Michalak zabiera nas z kolei do Łodzi pierwszej połowy XIX wieku. Badając dramat Wiktora Dłuzewskiego *Wyprawa do Ameryki*, pokazuje ważny proces urbanizacji Łodzi przez napływ migrantów. Jorit Hopp skupia się na praktyce zatrudniania pracowników przez Theodora Lobego w okresie jego dyrekcji w teatrach we Wrocławiu. Wykorzystując podejście analizy sieciowej, przygląda się migracji zarobkowej, przedstawiając mobilność w teatrze tego okresu i związane z nią decyzje personalne. Mariola Szydłowska przygląda się karierom śpiewaczek operowych Marceliny Sembrich i Loli Beeth. Opisuje, jak migracja wpłynęła na ich życie i jak artystki pomimo stałego osiedlenia się za granicą utrzymywały więzi z ojczyzną. Dorota Fox bada zjawisko kabaretu na przełomie XIX i XX wieku na przykładzie Marii Krysinskiej i Miki Mickun. Udowadnia, że małe formy artystyczne sprzyjały spotkaniom różnych narodowości, umożliwiając emigrantom poszukiwanie adekwatnej ekspresji artystycznej. Z kolei Agata Łuksza analizuje kultury fanowskie w Warszawie z perspektywy migracji teatralnej, pokazując, jak wpływy transkulturowe zmieniły miejską scenę teatralną.

Zebrane w tym zeszycie teksty poszerzają perspektywy badań nad historią polskiego teatru i jego kontekstami. Pokazują migrację jako dynamiczną siłę, która kształtuje i napędza procesy estetyczne, społeczne i kulturowe. Ujawniając różnorodne transnarodowe biografie i sieci, kwestionują tradycyjne, narodowe narracje historiografii teatru, budując mosty do globalnych narracji historycznych. Mamy nadzieję, że ten zbiór zachęci do dalszego namysłu nad migracją jako integralnym elementem polskiej historii teatru oraz przyczyni się do pogłębionej refleksji nad różnorodnymi powiązaniami sztuki, kultury i mobilności w XIX i wczesnym XX wieku.

Na zakończenie pragnę serdecznie podziękować wszystkim uczestnikom naszego sympozjum za inspirujące dyskusje, nawiązane przyjaźnie oraz nowe pomysły badawcze wykraczające poza granice geograficzne. Szczególne wyrazy wdzięczności kieruję do Karoliny Prykowskiej-Michalak za jej nieustanne wsparcie i zaangażowanie w realizację tego projektu.

Bibliografia

- Balme, Christopher. „Die Bühne des 19. Jahrhunderts: Zur Entstehung eines Massenmediums”. In *Amusement und Schrecken: Studien zum Drama und Theater des 19. Jahrhunderts*, edited by Franz Norbert Mennemeier and Bernhardt Reitz. Tübingen: Francke, 2006.

- Leszczyńska, Cecylia. „Polish Emigration Abroad: Regional Structure and Streams of Emigration in the Years 1870–1914 and 1918–1939”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 41 (2019): 177–207. <https://doi.org/10.18276/pdp.2019.41-07>.
- Pratt, Mary Louise. „Arts of the Contact Zone”. *Profession* (1991): 33–40.
- Szymanski-Düll, Berenika. „Transnationale Theatergeschichte(n): Der biographische Ansatz”. In *Methoden der Theaterwissenschaft*, edited by Christopher Balme and Berenika Szymanski-Düll. Tübingen: Narr Francke Attempto, 2020.
- Szymanski-Düll, Berenika. „Vom Reisen, Einreisen und Ausreisen: Zum Mobilitätsverhalten von Theatermigrant*innen im 19. Jahrhundert”. In *Leave, left, left: Migrationsphänomene in den Künsten in aktueller und historischer*, edited by Burcu Dogramaci, Berenika Szymanski Düll and Wolfgang Rathert. Berlin: Neofelis, 2020.
- Szymanski-Düll, Berenika. „Defining the *Theatre Migrant*: A Concept Developed Through the Lens of Nineteenth-Century Theatre Practices”. In *European Theatre Migrants in the Age of Empire Personal Experiences, Transnational Trajectories, and Socio-Political Impacts*, edited by Berenika Szymanski-Düll and Lisa Skwirblies. Cham: Palgrave, 2025.
- Tarrow, Sidney. *Strangers at the Gates: Movements and States in Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

BERENIKA SZYMANSKI-DÜLL

profesorka teatrologii na Ludwig-Maximilians-Universität w Monachium. Kieruje finansowanym przez European Research Council (ERC) projektem *T-MIGRANTS* (www.t-migrants.com) oraz pełni funkcję redaktorki czasopisma *Forum Modernes Theater*. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się na transnarodowej historii teatru, ze szczególnym uwzględnieniem relacji między migracją a praktykami teatralnymi.